

ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ-ФІЛОЛОГУ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(52)2024

УДК 811.161.2'36

DOI:10.24144/2663-6840/2024.2(52).94-100

Купчинська З. Історична фонетика на допомогу вчителю-філологу; кількість бібліографічних джерел – 12; мова українська.

Анотація. У статті йдеться про роль історичної фонетики в підготовці учителів-філологів. Підготувати висококваліфікованого вчителя філологічного профілю без курсу історичної граматики неможливо. Для вчителя-філолога студіювання цього курсу в системі філологічної підготовки має не лише практичне, а й теоретичне і загальноосвітнє значення. Актуальність цієї розвідки полягає саме в цьому. Метою статті є аналіз історичних фонетичних процесів, які репрезентовані в сучасній українській мові та вивчаються в закладах загальної середньої освіти, а також формування у здобувачів освіти як майбутніх фахівців професійно зорієнтованих умінь і навичок. Щоб досягти мети, визначено такі завдання: 1) виокремити зі сучасних навчальних програм української мови ті теми з фонетики, які вимагають від учителя-словесника діахронного, поглибленого розуміння фонетичних явищ чи їхніх наслідків; 2) проаналізувати ті проблемні («затемнені») питання, які вчитель мав би актуалізувати, готуючись до відповідних уроків на теми фонетики; 3) провести історичні коментарі для опанування сучасної української літературної фонетичної системи, зокрема таких тем: Голосні наголошені й ненаголошені. Особливості вимови ненаголошених голосних. Правопис ненаголошених [e] та [и]. Приголосні тверді й м'які, дзвінки й глухі. Правила вживання апострофа. Спрощення в групах приголосних. Подвоєння та подовження приголосних Найпоширеніші випадки чергування голосних звуків. Найпоширеніші випадки чергування приголосних звуків. У результаті розвідки було актуалізовано проблему підготовки майбутніх вчителів-словесників, які зобов'язані пізнати взаємозв'язок мовних явищ, закономірності їх походження і розвитку. Вивчення історичної граматики української мови дає можливість майбутньому вчителю набути системності у знаннях, цілісно усвідомити ті праїноєвропейські, загальнослов'янські і староукраїнські закони внутрішнього розвитку мови, що сформували фонетичну систему сучасної української мови. В статті представлено рекомендації щодо інтерпретації історичних фонетичних процесів і явищ української мови відповідно до сучасних навчальних програм.

Ключові слова: історична фонетика, фонетичні процеси, учитель-філолог, система сучасної української мови, модельна навчальна програма, програмовий матеріал.

Формулювання проблеми. Підготувати висококваліфікованого вчителя філологічного профілю без курсу історичної граматики неможливо. Студенти як майбутні вчителі повинні глибоко пізнати взаємозв'язок мовних явищ, закономірності їх походження і розвитку, бо саме ці знання допоможуть вчителю-словеснику дати учням докладне розуміння мови, виробити навички і вміння застосовувати ці знання на практиці. Для вчителя-філолога студіювання історичної граматики в системі філологічної підготовки має не лише практичне, а й теоретичне і загальноосвітнє значення. Сучасна українська мова – це лише вершина айсберга глибоких діахронних процесів нашої мови впродовж багатьох століть, які приховані на синхронному зрізі. Багато вчителів і не задумуються, чому саме таке явище, а не інакше є в нашій мові. Не заглиблюються в мовні явища головню з двох причин: 1) не було достатньої фахової підготовки у вищих навчальних закладах (або не особливо добросовісно студент засвоював знання з історії мови, вважаючи, що це вторинний курс, який не використовується в шкільній практиці), зменшується кількість годин на історичні мовні дисципліни. А «це не тільки збіднює знанневу складову частину підготовки фахівця, а й звужує світоглядні обрії спеціаліста-громадянина. Це з часом віддзеркалиться і на тих, кого він буде навчати, адже старша профільна школа вимагає ґрунтовних знань про особливості розвитку нашої мови [Кри-

жанівська 2023, с. 142]; 2) учнівське тіктоківське сприйняття навчального процесу впливає на підходи викладання української мови: вчитель перестає заглиблюватися в суть мовної проблеми, подає матеріал за тим самим швидким і спрощеним принципом (здійснюється закономірність ринку: запит на швидкісну інформацію – пропозиція дилетантського, неґрунтового пояснення чи навчання).

Результатом студіювання історичної граматики української мови є системність у знаннях, чітке усвідомлення тих праїноєвропейських, загальнослов'янських і староукраїнських законів внутрішнього розвитку мови, що сформували фонетичну та граматичну системи сучасної української мови.

Аналіз досліджень. У пояснювальній записці до Модельної навчальної програми «Українська мова. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року) [Голуб, Горошкіна 2023] зазначено, що програму укладено з дотриманням багатьох принципів, серед яких є засади системності й логічної послідовності (змістовий компонент укладено з дотриманням логічної послідовності й взаємозв'язку). Однак акцентуємо на тому, що не лише програму потрібно укладати, спираючись на мовну систему і взаємозв'язок компонентів цієї системи, але й виклад мовного матеріалу має відповідати логічній послідовності й взаємозв'язку в процесі навчання.

Тому історично-граматичні явища, які відбувалися впродовж тривалого часу, потрібно так чи

так віддзеркалювати в навчальному процесі, щоб учні найперше усвідомлювали глибоку історію нашої мови, розуміли, що без присутніх причин нема змін, усе взаємозв'язано й взаємообумовлено, як усе в природі, і в мові теж. Про важливість викладання дисциплін історичного циклу для майбутніх вчителів-словесників добре розуміли корифеї української лінгвістики М.А. Жовтобрюх, С.П. Самійленко [Жовтобрюх, Самійленко 1977], М.А. Жовтобрюх, А.П. Грищенко [Жовтобрюх, Грищенко 1984], Ф.П. Медведєв, І.І. Слинько [Медведєв, Слинько 1984], про це пишуть і сучасні історики мови, зокрема О.І. Крижанівська неодноразово актуалізує проблему викладання історичної граматики для майбутніх вчителів-словесників [Крижанівська 2023, с. 141–147; Крижанівська 2000, с. 19–23; Крижанівська 2011, с. 530–532].

На жаль, в сучасній методичній літературі не так часто знаходимо розвідки, де простудійовано проблеми викладання історичного циклу дисциплін для студентів освітньої програми: Середня освіта (Українська мова і література). Так, у статті Ж.В. Колоїз «Роль «Історичної граматики української мови» в підготовці вчителя-словесника» розлого представлено діахронні процеси, передусім фонетичні, які потребують історичних коментарів для опанування сучасної української літературної мови загалом і її фонетичної системи зокрема [Колоїз 2010, с. 240]. Авторка зупинилася на фонетичних процесах, пов'язаних із так званім законом відкритого складу, зокрема із змінами звукосполучень [*dt], [*tt] в [*st] передусім в інфінітивних формах дієслова, на спрощеннях, зумовлених дією закону відкритого складу, на першому повноголоссі, появи носових голосних, деназалізації носових голосних законом складового сингармонізму, на слабкій і сильній позиціях голосних [ъ], [ь], на чергуванні [o], [e] з [i], наслідках занепаду редукованих у системі приголосних, зокрема спрощенні груп приголосних, на асиміляції [j] попередніми приголосними тощо. Усі ці теми в підготовці майбутнього вчителя-словесника є важливими, а їхнє осмислення – запорука того, що дітей будуть вчити усвідомлено, спираючись на діахронні фонетичні і граматичні процеси, про які йдеться на заняттях з «Історичної граматики української мови».

Метою статті є аналіз історичних фонетичних процесів, які репрезентовані в сучасній українській мові та вивчаються в закладах загальної середньої освіти, а також формування у здобувачів освіти як майбутніх фахівців професійно зорієнтованих умінь і навичок. Щоб досягти мети, визначено такі **завдання**: 1) виокремити з Модельної навчальної програми «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року) [Голуб, Горошкіна 2023], Модельної навчальної програми «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти [Заболотний, Заболотний, Лавринчук та ін.] та Програми «Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання 10-11 класи. Рівень стандарту» [Програма] ті теми

з фонетики, які вимагають від учителя-словесника діахронного, поглибленого розуміння фонетичних явищ чи їхніх наслідків; 2) проаналізувати ті проблемні («затемнені») питання, які вчитель мав би актуалізувати, готуючись до відповідних уроків на теми фонетики; 3) провести історичні коментарі для опанування сучасної української літературної фонетичної системи, зокрема таких тем: Голосні наголошені й ненаголошені. Особливості вимови ненаголошених голосних. Правопис ненаголошених [e] та [и]. Приголосні тверді й м'які, дзвінкі й глухі. Правила вживання апострофа. Спрощення в групах приголосних. Подвоєння та подовження приголосних Найпоширеніші випадки чергування голосних звуків. Найпоширеніші випадки чергування приголосних звуків.

Методи та методика дослідження. У розвідці використані порівняльно-історичний та описовий методи. Застосовано й методи аналізу та систематизації. Методика дослідження у ґрунтується на діахронії фонетичних явищ та логічній послідовності й взаємозв'язку в процесі навчання.

Виклад основного матеріалу. Із Модельної навчальної програми «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти виокремило кілька фонетичних тем, які потребують від учителя поглибленого розуміння історичних процесів:

Голосні наголошені й ненаголошені. Особливості вимови ненаголошених голосних. Правопис ненаголошених [e] та [и]

В українській мові голосні [e] та [и] виразно вимовляються лише під наголосом: села – се'лò, лити – вили'вати. У писемних пам'ятках ще з XI ст. трапляється поплутування літер е – и: на кристѣ, оучитиля, цебуля. Це свідчить про певне артикуляційно-акустичне зближення давньоруських звуків [e] та [i]. Перехід [i] та [и], що супроводжувався значним просуванням його артикуляції вниз, у напрямку до [e], сприяв подальшому зближенню [e] й нового голосного [и], що розвинувся з [i]. Пам'ятки староукраїнської мови відбивають його у ненаголошеному складі з найдавніших часів написанням літери **и** або **ы** на місці е і літери **є** місці **и**: ожинися, пичать, чирвоний [Історія 1979, 263].

У ненаголошеній позиції артикуляція голосних [e] та [и] виразна тільки в окремих північних говорах, а в південно-східному й південно-західному наріччях вони настільки зблизились між собою, що часто збігаються в одному звукові. Зближення вимови ненаголошених [e] та [и] стало орфоепічною нормою сучасної української літературної мови (див. детальніше [Історія 1979, 263]). Щодо правопису ненаголошених [e] та [и], то ця підтема особливо яскраво оприявниться, коли вчитель буде репрезентувати якнайбільше пар спільнокореневих слів, де голосний буде і наголошеним, і ненаголошеним.

Приголосні тверді й м'які, дзвінкі й глухі

З цієї теми у шкільній програмі української мови пов'язано чимало підтем, зокрема палаталізаційні та депалаталізаційні процеси, що ведуть до фонетичних наслідків – історичного чергування приголосних, асиміляція та дисиміляція тощо.

Учителеві потрібно усвідомлено розуміти, що система консонантизму української мови успадкована з індоєвропейської, а потім спільнослов'янської мов. Від найдавніших часів можемо говорити про відповідні групи приголосних: а) губні **б, п, в, м** – індоєвропейського походження. Вони могли бути як твердими, так і пом'якшеними: бити – быти, осмь – мука.

Губний **ф** – чужий приголосний, який з'явився в нас із запозиченнями з інших мов. Тут варто вчителям нагадувати учням про іншомовну лексику і акцентувати увагу, що наявність у слові літери **ф** свідчить про запозичення.

б) шиплячі **ж, ч, ш** та приголосний **ц** були лише м'якими, вони з'являлися внаслідок палаталізаційних процесів (1, 2 і 3 перехідного пом'якшення задньоязикових **г, к, х** та впливу **й** на попередні приголосні **г, к, х**). На сучасному етапі приголосні депалаталізовані, і це є орфоспічною нормою сучасної української літературної мови, про що обов'язково вчитель має наголошувати.

в) задньоязикові **г, к, х** були лише твердими, що залишилося й донині. Однак при словозміні, опиняючись перед голосними переднього ряду, вони переходять у **ж, ч, ш** і **з, ц, с**, які тепер можуть бути: **ж, ч, ш** – тверді, а **з, ц, с** – м'які.

Про дзвінки та глухі приголосні в староукраїнській, як і в сучасній українській мові можемо говорити як про парні (д–т, з–с тощо), у цьому контексті варто пам'ятати про асиміляцію за глухістю і дзвінкістю.

Після занепаду редукованих **ъ** і **ь** утворилися групи, у яких опинилися приголосні різної якості, внаслідок чого вони почали впливати на вимову один одного, що зумовило асимілятивні процеси. У староукраїнській мові є наслідки і прогресивної, і регресивної асиміляції приголосних, хоч регресивна асиміляція була більш поширена, ніж прогресивна, що й успадкувала сучасна українська мова.

Прикладом прогресивної асиміляції глухого приголосного до дзвінкого може бути зміна в давньоруському слові *бъчела*, зафіксованому найдавнішими нашими пам'ятками: бьчелина (Сл. Гр. XI ст.), бьчоль (Єв. Верх. XIV ст.): прогресивна асиміляція: бьчела – бчела – бджола; регресивна асиміляція: бьчела – бчела – пчела.

Унаслідок регресивної асиміляції глухі приголосні, що стояли перед дзвінками, уподібнилися у вимові до дзвінких: съдоровыи – здоровий, просьба – проз'ба, молодьба – молод'ба. Дзвінки ж приголосні, що стали після занепаду **ъ** і **ь** безпосередньо перед глухими, з цієї ж причини у вимові могли оглушуватися: ногъти – нохти (ніхті – нігті), когъти – кохти (кіхті – кігті).

У звуковій системі сучасної української мови наслідки цієї асиміляції повністю зберігаються (див. детальніше: [Безпалько 1962, с. 139–141]). Тому вчитель зможе й учням цікаво пояснити глухі і дзвінки приголосні, спираючись на історичні асимілятивні процеси.

Правила вживання апострофа

Правила вживання апострофа вчителі знають, але, на жаль, мало хто пам'ятає причини появи цього унікального явища в мові. Якщо узагальнити, то причина криється в ствердінні приголосних. В українській мові тенденція до депалаталізації приголосних прослідковувалася від найдавніших часів, на це було багато причин. Одна з них – ствердіння приголосних перед **а**, яке утворилося з колишнього **є**. Губні приголосні перед **а** втратили м'яку вимову, депалаталізація була зумовлена розщепленням єдиної артикуляції м'якого приголосного й утворенням артикуляції двох звуків: твердого губного та **й**. Отож після твердих губних перед голосним **а** в українській мові появився новий **й**: м'асо (< месо) – мйасо (м'ясо), п'ат' (< петь) – пйат' (п'ять), в'азат'і (< везат'і) – вйазати (в'язати). Цікаві процеси відбулися і в багатьох діалектах, зокрема в південно-західному й тепер спостерігаємо, як **м** асимілював **й**, внаслідок чого він змінився на **н**: мйасо – мн'асо, мйати – мн'ати.

Спрощення в групах приголосних

Після занепаду редукованих **ъ** і **ь** і припинення дії закону відкритого складу появилися нові групи приголосних, що стало причиною спрощення приголосних у цих групах, адже вимовляти скупчені приголосні стало складно. Артикуляційний апарат наших предків не був пристосований до того, щоб відтворювати нагромаджені приголосні, тому окремі звуки стали пропускатися.

Для української мови характерне спрощення таких груп приголосних:

здн – зн: поздно – поздно – пізно, **ждн – жн**: кожъдныи – кождный – кожный, **слн – сл**: масълныи – маслныи – масний, **стл – сл**: стълати – стлати – слати; мастьныи – мастныи – масний, **стн – сн**: чьстныи – честныи – чесний; радостно – радостно – радісно, **стц – сц**: мѣстьце – мѣстце – місце, **сткл – скл**: стькло – сткло – скло, **рдц – рц**: сьрдьце – сердце – серце тощо (див. детальніше: [Безпалько 1962, с. 137–138]). На уроках української мови під час цієї теми вчителеві варто запропонувати дітям спробувати вимовити слова без спрощення, висновок буде однозначний – зручніше вимовляти слова зі спрощеними приголосними.

Глибинне розуміння історичної фонетики дає пояснення вчителеві не лише фонетичних процесів, але й морфологічних та дериваційних. У зв'язку з цим цікавим є один із різновидів спрощення – втрата суфіксального **л** у формах однини дієприкметників чоловічого роду (на сучасному етапі це дієслова минулого часу). Причина такого спрощення – занепад у слабкій позиції (абсолютний кінець слова) редукованого **ъ**. Якщо після **л** стояв голосний повного творення, то спрощення не відбувалося. Тому в сучасній українській мові маємо: віз (< везлъ) – везла, везло, везли; міг (< могль) – могла, могло, могли.

Подвоєння та подовження приголосних

Розуміння різниці між подвоєнням і подовженням є принциповим. Вчитель має глибинно знати причини появи подовження як фонетичного явища. А подовження є результатом асиміляції **й** м'якими при-

голосними. Після занепаду редукованих на **й**, який опинився безпосередньо після м'якого приголосного (л, н, д, т, з, с, ц, ж, ч, ш), поступово почали впливати ці приголосні, асимілюючи його. Це приклад прогресивної асиміляції. Наслідком цієї асиміляції було подовження приголосних в іменниках I і II відмін (стаття, Ілля, питання), в орудному відмінку однини іменників III відміни (сіллю, ніччю) та в деяких формах від дієслова лити (ллю, ллещ, лляти).

Якщо ж перед **й** були тверді приголосні (губні та **р**), то асиміляція **й** не відбувалася (подъворьѣ > подвір'є > подвір'я), відповідно маємо роздільну вимову, яка графічно позначається апострофом. Тому цю фонетичну тему у шкільній програмі можна поєднати і з уживанням апострофа, і з подовженням приголосних, яке не відбулося після занепаду редукованих.

Найпоширеніші випадки чергування голосних звуків

Чергування [o], [e] з [i] – одна з найвагоміших фонетичних рис української мови, на цьому обов'язково потрібно акцентувати. Однак учитель має чітко розуміти, що таке чергування є наслідком значущого фонетичного явища в стародавній мові – подовження голосних. Етимологічні **о**, **е** в новозакритому складі, що утворився після занепаду **ь** або **ѣ** внаслідок так званого замінного подовження, тобто такого, яке розвивалося через втрату подальшого редукованого, подовжилися: воľь > воол > віл, печь > пееч > піч. Подовження голосних **о**, **е** в новозакритому складі засвідчено у письмових пам'ятках з XIII століття та в сучасних діалектах. Отже, наслідком подовження голосних є в сучасній українській мові чергування [o], [e] з [i]: віл – вола, піч – печі.

Чергування [o], [e] з нулем звука. Таке чергування також є результатом фонетичних процесів, які пов'язані з вокалізацією редукованих **ь**, **ѣ** у сильних позиціях. Тут варто нагадати про етимологічні та вторинні (секундарні) **о**, **е**: етимологічні – успадковані від спільнослов'янської мови (у сучасній мові вони чергуються з **і** (ніч – ночі, село – сільський)), і секундарні **о** та **е**, що виникли із **ь** і **ѣ** у сильних позиціях (у сучасній мові вони чергуються з нулем звук (день – дня, сон – сну)).

Чергування [o], [e] з нулем звука пов'язане і зі вставними **о**, **е**, що виникли внаслідок занепаду редукованих в абсолютному кінці слів після сонорних **л**, **р**, **м**, **н**. Якщо сонорний стояв після іншого приголосного, то після **г**, **к**, **х** перед ним появлявся голосний **о**, після інших приголосних – **е**: вогонь – вогню, вітер – вітру, журавель – журавля.

Найпоширеніші випадки чергування приголосних звуків

Історичне чергування приголосних **г**, **к**, **х** із **ж**, **ч**, **ш** і **г**, **к**, **х** із **з**, **ц**, **с** закорінене у спільнослов'янській мовній єдності, коли задньоязикові приголосні **г**, **к**, **х**, опиняючись перед голосними переднього ряду мусили обов'язково пом'якшитися, однак вони за своєю природою були твердими приголосними, тому на їх місці утворювалися інші приголосні, що здатні пом'якшуватися. Формування м'яких приголосних на місці твердих **г**, **к**, **х** перед

голосними переднього ряду називають перехідним пом'якшенням **г**, **к**, **х**. Нагадаємо учителям-словесникам усі три палаталізації:

Перше перехідне пом'якшення задньоязикових

г, **к**, **х** перед голосними переднього ряду (**и**(і), **ь** (єр), **е**, **є** (а юс малий), **ѣ** (ять)) змінилися на м'які шиплячі **дж** (> **ж**), **ч**, **ш**: другъ – друже (< *drugě), дружба (< *drugība); нога – ножка (< *nōgīka), наука – учити (< *ukīti), рука – ручка (< *rukīka); сухъ – сушити (< *suhīti), страхъ – страшно (< *strāhīnō). Перша палаталізація **г**, **к**, **х** розвинулось десь у IV–III ст. до н. е. – в I ст. нашої ери, тому вона послідовно відображена в усіх слов'янських мовах.

Друге перехідне пом'якшення задньоязикових

г, **к**, **х** перед голосними переднього ряду (**и**(і) **ѣ** (ять) дифтонгічного походження змінилися на м'які **дз** (> **з**), **ц**, **с**: нога – нозъ (< *nōgoi); рука – руци (< *rukoi); страхъ – страсъ (< *strāhoi). Друге перехідне пом'якшення **г**, **к**, **х** належить до часового діапазону II–IV ст. нашої ери, тому діє така закономірність: що ближче до нашого часу, то фонетичні явища проявляються не дуже послідовно, це стосується усіх слов'янських мов. В українській мові наслідки наслідки другої палаталізації – історичне чергування приголосних **г**, **к**, **х** із **з**, **ц**, **с**: проявляються головню у давальному та місцевому відмінках однини іменників, це обов'язково потрібно актуалізувати і на уроках з морфології.

Третє перехідне пом'якшення задньоязикових

Після голосних переднього ряду (**и**(і), **ь** (єр), **е**, **є** (а юс малий), **ѣ** (ять)) та після пом'якшеного складотворчого **р** (**р'**) задньоязикові **г**, **к**, **х** змінилися на м'які **з**, **ц**, **с**: отьць (< *ōtikōs), мърцати (< *mīrkati), польза (< *pōlīga). Третя палаталізація відбулася у пізній спільнослов'янській період, тому вона лише фрагментарно представлена в сучасній українській мові.

Учителям потрібно чітко усвідомлювати, що історичне чергування приголосних **г**, **к**, **х** із **ж**, **ч**, **ш** і **г**, **к**, **х** із **з**, **ц**, **с** є лише наслідком трьох перехідних пом'якшенням задньоязикових **г**, **к**, **х**.

І ще одне важливе застереження до теми «Чергування приголосних»: учитель має розуміти різницю між чергуванням **г**, **к**, **х** на **ж**, **ч**, **ш** як: 1) результат першої палаталізації і 2) вислід пом'якшення приголосних **г**, **к**, **х** у сполученні з **ј**.

У спільнослов'янській мові **ј** належав до іменного або дієслівного суфіксів, тому при формування словотворенні вплинув на розвиток і зміну приголосних у слов'янських мовах. Він мав здатність пом'якшувати приголосні, які стояли перед ним, це явище спричинило звукові чергування, які відображені в сучасній українській мові. Цей процес був тривалим і не однаковою мірою представлений тепер. Нагадаємо основні групи приголосних, на які впливав **ј**.

Пом'якшення приголосних у сполученні з ј

- Задньоязикові **г**, **к**, **х** перед **ј** змінилися в шиплячі **ж**, **ч**, **ш**: *drugjōm > дружу, *mokjōm > мочу, *suhjā > суша.

- Передньоязикові **з** і **с** перед **ј** змінилися в шиплячі **ж** і **ш**: *lazjōm > лажу, *nosjā > ноша.

- Сонорні **л, р, н** перед **ј** змінилися в м'які приголосні **л', р', н'**: *rǫljǫm > полю; *tvorjǫm > творю; *gęljǫm > женю.

- Передньоязикові **д і т** перед **ј** змінилися в ж і ч: *mędjā (пор. лат. medium – середина) > межа, *svętjā > свѣча.

Коментаря потребує лише зміна **г, к, х** на **ж, ч, ш** перед **ј**. Вислід такий самий, як і результат першої палаталізації. Тому вчитель має особливо уважно аналізувати голосний, який стоїть після **ж, ч, ш**: якщо після шиплячого – голосний переднього ряду, то причиною чергування є перша палаталізація, якщо ж після шиплячого – голосний заднього ряду, то чергування – результат впливу **ј**.

Висновки. Майбутні вчителі-словесники зобов'язані пізнати взаємозв'язок мовних явищ, закономірності їх походження і розвитку, бо саме ці знання допоможуть дати учням докладне розуміння мови, виробити навички і вміння застосовувати ці знання на практиці. Студіювання історичної граматики в системі філологічної освіти має практичне, теоретичне і загальноосвітнє значення.

Вивчення історичної граматики української мови дає можливість майбутньому вчителю набутти системності у знаннях, цілісно усвідомити ті праїндоевропейські, загальнослов'янські і староукраїнські закони внутрішнього розвитку мови, що сформували фонетичну (і граматичну) систему сучасної української мови.

Віокремлено з Модельних навчальних програм та Програми «Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання 10-11 класи. Рівень стандарту» теми з фонетики, які вимагають від учителя-словесника діахронного, поглибленого розуміння фонетичних явищ чи їхніх наслідків. Проведено історичні коментарі для опанування сучасної української літературної фонетичної системи в межах таких тем:

Голосні наголошені й ненаголошені. Особливості вимови ненаголошених голосних. Правопис ненаголошених [e] та [i]. Зближення вимови ненаголошених [e] та [i] засвідчене в наших пам'ятках з глибокої давнини, спостерігаємо його в наших сучасних діалектах, і воно стало орфоепічною нормою сучасної української літературної мови. Щодо правопису ненаголошених [e] та [i], то ця підтема особливо яскраво оприявниться, коли вчитель буде репрезентувати якнайбільше пар спільнокореневих слів, де голосний буде і наголошеним, і ненаголошеним.

Література

1. Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. Київ: Радянська школа, 1962. 511 с.
2. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року). <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/movno-literaturna-osvitnia-haluz/ukrains-ka-mova>.
3. Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П. Історична граматики української мови: програма педагогічних інститутів. Київ: Вища школа, 1977. 19 с.
4. Жовтобрюх М.А., Грищенко А.П. Історична граматики української мови для студентів спеціальності 2102 «Українська мова і література». Київ: Міжвузівське поліграфічне підприємство, 1984. 16 с.

Приголосні тверді й м'які, дзвінки й глухі. З цією темою пов'язані палаталізаційні та депалаталізаційні процеси, асиміляція та дисиміляція приголосних.

Правила вживання апострофа. Причини появи апострофа як унікального явища в мові криється у депалаталізованих приголосних. В українській мові ствердіння губних приголосних перед **а** (< **є**) зумовлене розщепленням єдиної артикуляції м'якого приголосного **й** утворенням артикуляції двох звуків: твердого губного та **й**. Апостроф появлявся і перед **й**, який після занепаду **ь**, не асимілювався, бо стояв після тверди приголосних.

Спрощення в групах приголосних. Для української мови характерне спрощення груп приголосних, які появилися після занепаду редукованих **ь і ь**. Вчитель для кращого розуміння теми може запропонувати дітям спробувати вимовити слова без спрощення, учні зроблять висновок: зручніше вимовляти слова зі спрощеними приголосними. Один із різновидів спрощення – втрата суфіксального **л** у формах однини дієприкметників чоловічого роду (на сучасному етапі це дієслова минулого часу).

Подвоєння та подовження приголосних. Подвоєння і подовження є принципово різними фонетичними явищами. Учитель має добре розуміти, що подовження є результатом асиміляції **й** м'якими приголосними.

Найпоширеніші випадки чергування голосних звуків. Чергування [o], [e] з [i] – вагома фонетична риса української мови, поява якої є наслідком подовження голосних. Чергування [o], [e] з нулем звука також є результатом фонетичних процесів, які пов'язані з вокалізацією редукованих **ь, ь** у сильних позиціях. Таке чергування голосних пов'язане і зі вставними **о, е**, що виникли внаслідок занепаду редукованих в абсолютному кінці слів після сонорних **л, р, м, н**.

Найпоширеніші випадки чергування приголосних звуків. Історичне чергування приголосних **г, к, х** із **ж, ч, ш** і **г, к, х** із **з, ц, с** пов'язане з тим, що задньоязикові **г, к, х**, опиняючись перед голосними переднього ряду, мусили обов'язково пом'якшитися, однак вони за своєю природою були твердими приголосними, тому на їх місці утворювалися інші приголосні, що здатні пом'якшуватися. Формування м'яких приголосних на місці твердих **г, к, х** відбувалося внаслідок трьох палаталізацій та впливу **ј**.

5. Заболотний О.В., Заболотний В.В., Лавринчук В.П., Плівачук К.В., Попова Т.Д. Модельна навчальна програма «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти. <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/movno-literaturna-osvitnia-haluz/ukrains-ka-mova>.
6. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наукова думка, 1979. 268 с.
7. Колоїз Ж.В. Роль «Історичної граматики української мови» в підготовці вчителя-словесника. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Кривий Ріг: КДПУ, 2010. Вип. 5. С. 239–250.
8. Крижанівська О. Бути чи не бути історичним мовним дисциплінам у навчальних планах підготовки вчителів-україністів. *Наукові записки. Серія філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2023. Вип. 207. С. 141–147.
9. Крижанівська О. Навчальні курси історичного мовного циклу в підготовці філологів в українській вищій школі. *Наукові записки. Серія філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 100. С. 530–532.
10. Крижанівська О. Формування лінгвістичного мислення на заняттях з історії української мови. *Наукові записки. Серія філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. Вип. 22. С. 19–23.
11. Медведєв Ф.П., Слинько І.І. Програма з історичної граматики української мови. Київ: УМК ВО, 1990. 16 с.
12. Програма «Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання 10–11 класи. Рівень стандарту» <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>.

References

1. Bezpal'ko O.P., Boychuk M.K., Zhovtobryukh M.A. ta in. (1962) *Istorychna hramatyka Ukrains'koyi movy* [Historical Grammar of the Ukrainian Language]. Kyiv: Radyans'ka shkola. 511 s. [in Ukrainian].
2. Holub N.B., Horoshkina O.M. Model'na navchal'na prohrama «Ukrains'ka mova. 5–6 klasy» dlya zakladiv zahal'noi seredn'oi osvity (u redaktsii 2023 roku) [Model Curriculum “Ukrainian Language. 5–6 Grades” for Institutions of General Secondary Education (in the 2023 Edition)]. URL: <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/movno-literaturna-osvitnia-haluz/ukrains-ka-mova> [in Ukrainian].
3. Zhovtobryukh M.A., Samiylenko S.P. (1977) *Istorychna hramatyka Ukrains'koyi movy: prohrama pedahohichnykh instytutiv*. [Historical Grammar of the Ukrainian Language: Program of Pedagogical Institutes]. Kyiv: Vyshcha shkola. 19 s. [in Ukrainian].
4. Zhovtobryukh M.A., Hryshchenko A.P. (1984) *Istorychna hramatyka Ukrains'koyi movy dlya studentiv spetsial'nosti 2102 «Ukrains'ka mova i literatura»* [Historical Grammar of the Ukrainian Language for Students of Specialty 2102 “Ukrainian Language and Literature”]. Kyiv: Mizhvuzivs'ke polihrafichne pidpryyemstvo. 16 s. [in Ukrainian].
5. Zabolotnyy O.V., Zabolotnyy V.V., Lavrynychuk V.P., Plivachuk K.V., Popova T.D. Model'na navchal'na prohrama «Ukrains'ka mova. 7–9 klasy» dlya zakladiv zahal'noi seredn'oi osvity [Model Curriculum “Ukrainian Language. 7–9 Grades” for Institutions of General Secondary Education]. URL: <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/movno-literaturna-osvitnia-haluz/ukrains-ka-mova> [in Ukrainian].
6. Koloiz Zh.V. (2010) Rol' «Istorychnoyi hramatyky Ukrains'koyi movy» v pidhotovtsi vchytelya-slovesnyka [The role of “Historical Grammar of the Ukrainian Language” in the Training of the Teacher of Philology]. *Filolohichni studiyi: Naukovyy visnyk Kryvoriz'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*. Kryvyi Rih: KDPU. Vyp. 5. S. 239–250 [in Ukrainian].
7. *Istoriya Ukrains'koyi movy. Fonetyka* (1979) [History of the Ukrainian Language. Phonetics]. Kyiv: Naukova dumka. 268 s. [in Ukrainian].
8. Kryzhanivs'ka O. (2023) Buty chy ne buty istorychnym movnym dystsyplinam u navchal'nykh planakh pidhotovky vchyteliv-ukrayinistiv [To Be or not to Be a Historical Language Discipline in the Training Plans of Ukrainian Studies Teachers]. *Naukovi zapysky. Seriya filolohichni nauky (movoznavstvo)*. Kirovohrad: RVTS KDPU im. V. Vynnychenka. Vyp. 207. S. 141–147 [in Ukrainian].
9. Kryzhanivs'ka O. Navchal'ni kursy istorychnoho movnoho tsyklu v pidhotovtsi filolohiv v Ukrains'kiy vyshchii shkoli [Educational Courses of the Historical Language Cycle in the Training of Philologists in Ukrainian Higher Education]. *Naukovi zapysky. Seriya filolohichni nauky (movoznavstvo)*. Kirovohrad: RVTS KDPU im. V. Vynnychenka, 2011. Vyp. 100. S. 530–532 [in Ukrainian].
10. Kryzhanivs'ka O. Formuvannya lnhvistychnoho myslennya na zanyattiyakh z istoriyi Ukrains'koyi movy [Formation of Linguistic Thinking in Classes on the History of the Ukrainian Language]. *Naukovi zapysky. Seriya filolohichni nauky (movoznavstvo)*. Kirovohrad: RVTS KDPU im. V. Vynnychenka, 2000. Vyp. 22. S. 19–23 [in Ukrainian].
11. Medvedyev F.P., Slyn'ko I.I. Prohrama z istorychnoyi hramatyky Ukrains'koyi movy [Program on Historical Grammar of the Ukrainian Language.]. Kyiv: UMK VO, 1990. 16 s. [in Ukrainian].
12. Prohrama «Ukrains'ka mova dlya zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladiv z Ukrains'koyu movoyu navchannya 10–11 klasy. Riven' standartu» [The Program “Ukrainian Language for General Educational

Institutions with Ukrainian Language of Instruction 10–11 Grades. Standard level”]. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> [in Ukrainian].

HISTORICAL PHONETICS TO HELP THE TEACHER OF PHILOLOGY

Abstract. The article deals with the role of historical phonetics in the training of philology teachers. It is impossible to train a highly qualified teacher of philology without a course in historical grammar. For a teacher-philologist, studying this course in the system of philological training has not only practical, but also theoretical and general educational significance. The relevance of this study is precisely this. The purpose of the article is to analyze the historical phonetic processes represented in the modern Ukrainian language and studied in general secondary education institutions, as well as to form professionally oriented skills in students as future specialists. To achieve this goal, the following tasks have been identified: 1) to select from the modern Ukrainian language curricula those phonetics topics that require a teacher of language to have a diachronic, in-depth understanding of phonetic phenomena or their consequences; 2) to analyze those problematic (“obscured”) issues that a teacher should actualize in preparation for relevant lessons on phonetics; 3) to make historical comments for mastering the modern Ukrainian literary phonetic system, in particular the following topics: Stressed and unstressed vowels. Peculiarities of pronunciation of unstressed vowels. Spelling of unstressed [e] and [и]. Hard and soft, voiced and unvoiced consonants. Rules for using the apostrophe. Simplification in consonant groups. Doubling and lengthening consonants. The most common cases of vowel alternation. The most common cases of consonant alternation. As a result of the research, the problem of training future language teachers who are obliged to learn the interconnection of linguistic phenomena, the laws of their origin and development has become more relevant. The study of the historical grammar of the Ukrainian language enables the future teacher to acquire systematic knowledge, to comprehensively understand the pre-Indo-European, Common Slavic and Old Ukrainian laws of internal language development that have formed the phonetic system of the modern Ukrainian language. The article presents recommendations for the interpretation of historical phonetic processes and phenomena of the Ukrainian language in accordance with modern curricula.

Key words: historical phonetics, phonetic processes, teacher-philologist, system of the modern Ukrainian language, model curriculum, program material.

© Купчинська З., 2024 р.

Зоряна Купчинська – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови імені професора Івана Ковалика, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна); kupchynska@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0000-0345>

Zoriana Kupchynska – Doctor of Philology, Professor of Ivan Kovalyk Ukrainian Language Department, Ivan Franko Lviv National University, Lviv, Ukraine; kupchynska@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0000-0345>